

Лариса Березівська

РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Фундаментом наукових історико-педагогічних праць є історіографія конкретної проблеми, що дає змогу визначити мету, завдання, наукову новизну дослідження. Історіографічний метод як загальнотеоретичний підхід до здійснення історико-педагогічних пошуків обґрунтував український учений Н.М. Гупан: «У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми, наприклад розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття) [25, с. 7–8]. Спираючись на наведене тлумачення, спробуємо узагальнити історіографічні надбання досліджуваної нами проблеми – реформування шкільної освіти в Україні у 1899–1991 рр. Нині відсутні історико-педагогічні праці, де цілісно й системно було проаналізовано історіографію зазначеної проблеми.

Відразу наголосимо, що окреслення історіографії будь-якої історико-педагогічної проблеми великого періоду, зокрема майже цілого століття, потребує особливого підходу, а саме розподілу виявлених праць на джерельні та історіографічні. Зауважимо, що джерельну базу дисертації умовно ділимо на архівні матеріали та опубліковані джерела 1899–1991 рр. Історіографічний пошук стосовно нашої проблеми показав, що на всіх етапах реформування школи вчені різних наукових сфер, учителі, освітні керівники оприлюднювали присвячені чинним реформам праці, котрі розглядаємо як джерела, та пов'язані з попередніми реформами праці, які визначаємо як історіографічні. Підкреслимо, що деякі з них розглядаємо водночас як історіографічні і як джерела з досліджуваної проблеми. Окрім цього, історіографію проблеми висвітлюємо за групами: історико-педагогічна історіографія та історіографія інших наук (історія України, галузеве управління тощо). Відповідно в історико-педагогічній історіографії виділяємо її періоди, а також аналізуємо її за групами: українська, українська діаспорна, радянська, сучасна російська.

Згідно з розробленою нами періодизацією реформування шкільної освіти в Україні історіографію даної проблеми умовно ділимо на шість етапів: I – 1900–1917 рр.; II – 1917–1920 рр.; III – 1920 – поч. 30-х років; IV – 30-ті – сер. 50-х

років; V – друга половина 50-х–80-ті роки; VI – 1990 р. – донині. Перші спроби осмислити стан та процесуально-змістові аспекти реформування шкільної освіти на різних етапах здійснювали його сучасники. Широко спираючись у дисертації на праці педагогів, освітніх діячів про шкільні реформи як на джерела, вважаємо за доцільне в даному параграфі зосередити увагу лише на аналізі наукових розвідок суто історіографічного характеру.

В імперську добу (I етап) сучасники реформ намагалися не просто їх осмислити, а передусім – інформувати про їхні причини, хід та наслідки. Так, на основі архівних матеріалів Міністерства народної освіти Російської імперії хід і напрями шкільної реформи 1899–1901 рр. висвітлив російський педагог, історик освіти С.В. Рождественський («Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902», 1902); проекти реформ середньої освіти початку ХХ ст. – С. Степанов («Обозрение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905)», 1907); наслідки «боголеповської реформи» – редакція журналу «Вестник воспитания» («Десятилетний юбилей школьной реформы», 1909); міністерські проекти щодо народних шкіл – Є. Звягінцев («Министерские проекты о народных школах», 1906); теоретичні засади реформування освіти – В.І. Чарнолуський («К школьной реформе», 1908), М.І. Демков («Педагогика, ее современное положение и предстоящие задачи», 1910), П.Ф. Каптерев (1910) («Современные задачи народного образования в России», 1913), П.П. Блонський («Как мыслить среднюю школу», 1916); теоретичні аспекти реформування шкільної освіти на національних засадах – С.Ф. Русова («Идейні підвалини школи», 1913), Я.Ф. Чепіга («Грунтовні принципи нормальної школи», 1911; «Просвещенное невежество», 1912; «Украинский учитель и материнский язык в начальной школе», 1913); рух громадськості за українську школу в контексті урядового законодавства – С.Ф. Русова («О национальной украинской школе прежде и теперь», 1908), С.Ф. Черкасенко («Голос украинских учителей», 1912; «Те, без чого не обійдеся», 1913), О.Г. Лотоцький («За родную школу», 1916); проект реформи школи

П.М. Ігнат'єва – В.П. Науменко («Проект реформи середньої школи», 1916) та ін. [66; 79; 27; 31; 88; 26; 35; 12; 70; 90; 91; 92; 93; 94; 58; 68]. Вважаємо, що педагогічна література й періодична преса даного періоду відображали стан шкільної освіти, урядову освітню політику, процес реформування освітньої галузі, міністерські та альтернативні урядовим проекти громадськості, які відіграли велику роль у формуванні педагогічного світогляду освітян.

Серед наведених праць виділимо брошуру О.Г. Лотоцького «За родную школу» (1916), де він розкриває освітню політику російського самодержавства в контексті історії боротьби різних кіл громадськості за створення української школи, коротко характеризує діяльність українських депутатів у Державній думі щодо реформи шкільної освіти на українських землях, показує її безрезультативність в умовах авторитаризму імперської доби. Проте у зазначеній праці відсутній аналіз державних і громадських проектів реформ школи початку ХХ ст.

Нагромадження історико-педагогічних знань періоду УНР (1917–1920) (ІІ етап) є також незначним. Освітню політику самодержавного уряду, причини, хід та результати реформи 1917–1920 рр. висвітлюють її учасники О.Ф. Музиченко («Реформа школи чи шкільна реформація», 1918–1919), Г.М. Іваниця («На порозі нової школи», 1918–1919), К.Ф. Лебединцев («Демократизація школи та інтереси культури»); С.П. Постернак («Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр.», 1920) та ін. [54; 55; 33; 45; 63]. Усі ці праці присвячені чинній реформі.

Варта уваги брошура комісара народної освіти Київської губернії С.П. Постернака «Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. (1920), де він розглядає освітні зміни 1917–1919 рр. як реформування «в рідну, єдину, трудову, вільну школу, збудовану на принципах європейсько-американської педагогіки...» [63]. Вважаємо її не лише джерелом, а й першою історіографічною працею про національну реформу, оскільки автор намагався системно проаналізувати стан шкільної освіти на українських землях у передреволюційний період; здобутки і прорахунки реформи на різних етапах Національно-демократичної революції; поділ суспільства на течії щодо розвитку національної шкільної освіти; історію створення і зміст Проекту єдиної школи в Україні та ін.

Отже, наукові розвідки вітчизняних учених першого та другого історіографічних етапів є для нас важливими, насамперед, своїм фактичним матеріалом. Вони мають здебільшого описовий та інформаційний характер щодо тих чи інших змін у шкільній освіті. Праці українських

освітян (Г.М. Іваниця, О.Г. Лотоцький, О.Ф. Музиченко, В.П. Науменко, С.П. Постернак, С.Ф. Русова, Я.Ф. Чепіга та ін.) радянські дослідники не використовували у своїх наукових розвідках, бо розцінювали їх як націоналістичні. Проте ці праці заклали міцний фундамент становлення української історико-педагогічної історіографії й були введені до наукового обігу на початку 90-х років ХХ ст. А нині вони є важливими для розуміння реформаторських процесів в Україні поч. ХХ ст. – 1920 р.

Наступний історіографічний етап (ІІІ) – це реформування шкільної освіти в УСРР 20-х років ХХ ст. Учасники побудови української радянської шкільної системи освіти у своїх працях (Г.Ф. Гринько. Соціальне виховання дітей, 1921; Я.П. Ряппо. Система народного просвещения Украины, 1927; Я.П. Ряппо. Народна освіта на Україні за десять років революції, 1927; М.О. Авдієнко. Народна освіта на Україні, 1927; Народна освіта на Україні за десять років революції, 1928; М.О. Скрипник За єдину систему народної освіти, 1930 та ін.) відносно вільно, але з урахуванням ідеологічних реалій висвітлювали хід реформи, зокрема урядову політику українізації, доводили ефективність української системи освіти, її відмінність від російської, розкривали зміст основних освітніх документів – Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1920), Кодексу законів про народну освіту УСРР (1922), реформаторську діяльність Наркомосу УСРР тощо [20; 71; 72; 1; 2; 77]. Утім у цих працях діяльність попередників, зокрема українських урядів на освітній ниві, характеризувалася в критичному та негативному вимірах чи не згадувалася взагалі, водночас, перебільшувалася роль більшовицької партії та радянської влади в розвитку освіти.

Серед наведеної низки праць потрібно звернути увагу на брошуру Я.П. Ряппо «Народна освіта на Україні за десять років революції» (1927), де автор загалом критично оцінює реформи імперської доби та українських урядів. Він згадує реформу П.М. Ігнат'єва, але її не коментує. Слушною є його оцінка урядової освітньої політики російського самодержавства: «...якщо ставилося питання про шкільну реформу, то лише для того, щоб відсунути його розв'язання як-найдалше» [72, с. 3]. Певну наукову цінність становить запропонована Я.П. Ряппо періодизація реформування шкільної освіти в 1917–1920 рр., яке він називає добою громадянської війни: перша доба російського Тимчасового уряду; доба Центральної Ради; доба першої радянської влади; доба гетьманщини; доба Директорії; доба другої радянської влади; доба денікінщини. Звісно, необ'єктивною є ха-

рактеристика освітньої політики українських урядів: Центральної Ради – шовіністичний характер; гетьманату – спочатку шовіністичний, а потім реакційний; Директорії – гостро шовіністичний. Водночас Я.П. Ряпко позитивно оцінює проект 7-річної школи, розроблений Генеральним секретаріатом освіти за Центральної Ради. Він також як ініціатор реформи ділить її на періоди (1920–1924 та 1924–1925), визначаючи характерні особливості та умови реалізації. В окремому розділі Я.П. Ряпко характеризує хід українізації, яка, на його думку, сприяла розвитку української культури в радянській Україні, що є позитивним моментом. Тим часом він замовчує (обходить) діяльність українських урядів, обравши точкою відліку цього унікального процесу Жовтневу революцію [72, с. 103–107].

Отже, зі встановленням та зміцненням радянської влади на теренах України, особливо наприкінці 20-х років ХХ ст., закладався на подальші десятиліття стереотип про визначальну роль більшовицької партії в розвитку освіти, а педагогічна думка щодо реформування школи набувала ідеологічного забарвлення, наповнювалася необ'єктивним класовим підходом. У ці роки не було створено окремих чи узагальнюючих праць стосовно попередніх реформ.

Наступний історіографічний етап (IV) безпосередньо пов'язаний зі сталінською контрреформою освітньої галузі. На створенні історико-педагогічної історіографії негативно позначилося масове знищення українських учених, освітян, які зазнали ув'язнення, заслання, розстрілу. Учені, які творили в умовах формування та утвердження тоталітарного режиму в 30-х – першій половині 50-х років, сталінської системи цензури, змушені були писати праці на засадах марксистсько-ленінської методології, партійно-класового підходу, тому вони й мали суто ідеологічне забарвлення (Бухало С. Освіта на Радянській Україні, 1945; Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади, 1948). У цих працях не згадуються державно-громадські демократичні проекти реформування, національно спрямовані реформи освітньої галузі минулих років (початку ХХ ст. – 1930 р.), українізація як їхня складова. Творців і керівників реформ проголошено «буржуазними націоналістами», «українськими фашистами», а забезпечення навчання дітей українською мовою віднесено до здобутків радянської влади та Жовтневої революції [16; 23]. Зазначимо, що в цей період перестає існувати українська та формується радянська офіційна історико-педагогічна історіографія, в т.ч. щодо шкільних реформ, що не передбачала їхнього об'єктивного висвітлення.

Певною мірою окресленої проблеми торкалися радянські вчені у працях другої половини 50–80-х років (V етап) щодо розвитку освіти і школи (М.М. Грищенко. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР, 1957; Т.М. Шашло. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні, 1963; А.Д. Бондар. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967), 1968; А.Д. Бондар. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади, 1968; В.І. Зільберштейн і В.О. Повх. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР, 1968; М.С. Грищенко. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965), 1966; М.С. Грищенко. Історія педагогіки, 1973 та ін.) [24; 96; 13; 14; 32; 21; 22; 57]. Усі вони написані на основі марксистсько-ленінської методології, зокрема періодизації, в основу якої лягла історія комуністичної партії. Однак з початком «хрущовського» періоду спостерігалися певне послаблення ідеологічного тиску, загальна тенденція подолання культу особи Сталіна, що певною мірою позитивно вплинуло на українську педагогічну думку, яка все-таки залишалася складовою радянської.

Розглянемо найбільш значущі праці даного періоду. М.М. Грищенко у розділі «Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР» колективної монографії «Розвиток радянської народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР» (1957) не аналізує національної освітньої реформи 1917–1920 рр. Водночас діяльність Генерального секретаріату освіти за Центральної Ради характеризує як «буржуазно-націоналістичну», «контрреволюційну», звинувачує його в проведенні насильницької українізації, а М.С. Грушевського, В.К. Винниченка й С.В. Петлюру називає «зрадниками і запеклими ворогами українського народу» тощо [24, с. 35]. М.М. Грищенко також уникає висвітлення процесуальних та змістових аспектів реформи 20-х років, навіть не вказує жодного прізвища керівників Наркомосу УСРР, «Декларацію про соціальне виховання дітей» називає «гальмом у розвитку нової, радянської школи УРСР» [24, с. 44]. Проте він схвально оцінює «Кодекс законів про народну освіту в УСРР» [24, с. 51] і виключно позитивно – зміни в шкільній освіті України протягом 30-х – початку 50-х років.

У 1966 р. побачила світ монографія М.С. Грищенка «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965)», в якій знову-таки відсутній об'єктивний аналіз реформ освіти початку ХХ ст. – 1920-х років, контрреформи 30-х – початку 50-х років, зате акцентується увага на позитивному й визначальному впливові на освіту України створення єдиної радянської шкільної

системи. Зокрема, автор до помилок і хиб відносить педологічну науку, комплексну систему навчання й метод проектів тощо. Водночас він здійснює порівняльний аналіз систем освіти УСРР та РСФРР, уводить до наукового обігу передову на той час думку про те, що Наркомос УСРР, зокрема його керівники Г.Ф.Гринько, Я.П.Ряпшо, намагалися довести перевагу української системи освіти над російською системою [22, с. 40]. Розвиток школи в УРСР на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» М.С.Гриценко окреслює як новий етап в історії радянської школи, зокрема наводить різні статистичні дані про зміцнення навчально-матеріальної бази школи, характеризує нові навчальні плани і програми тощо. У зазначеній праці розвиток шкільної освіти в Україні не розглядається крізь призму реформ.

Акцентуючи увагу на розвиткові виховання в Україні у 1917–1967 рр., А.Д.Бондар у праці «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)» (1968) діяльність Центральної Ради, оцінює, зовсім не аналізуючи, як контрреволюційну, а далі розглядає становлення радянської системи шкільної освіти на теренах України, навіть не згадуючи про процес українізації. Важливим є те, що він уводить до наукового обігу термін «галузь освітньої політики на Україні», зазначає, що «Положення про єдину трудову школу РСФРР» і «Основні принципи єдиної школи» не були поширені в Україні; висвітлює зміст «Декларації про соціальне виховання дітей» та «Кодексу законів про народну освіту в УСРР» як документів, що визначили освітню політику в республіці.

А.Д.Бондар також розкриває суть комплексної системи навчання, активних методів навчання (лабораторно-бригадний), що, на його думку, насаджувалися, викликали спротив учительства, зазнали критики. Зміни в шкільній освіті 30–50-х років, різні партійні постанови, які спричинили уніфікацію української системи освіти в радянську, аналізує виключно позитивно. Він окреслює період 1959–1967 рр. як перебудову шкільної освіти на основі рішень XXI і XXII з'їздів КПРС та Закону про школу, а також як реформу школи. Характерно, що поряд з інформативним матеріалом про зміст «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» А.Д.Бондар виділяє зміни в структурі, змісті й організації навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Особливу увагу звертає на творчі пошуки учителями ефективних форм і методів навчання та виховання учнів (досвід липецьких педагогів

раціональної організації уроків; досвід учителя математики Кіровоградської середньої школи №6 О.О.Хмури та ін.). У цілому позитивно оцінюючи реформу школи 1956–1964 рр., сучасником якої був, А.Д.Бондар визначив причини її згорання і прийняття постанови «Про часткову зміну трудової підготовки в середній загальноосвітній школі» (1966), а саме: масове запровадження виробничого навчання і передача загальноосвітній школі професійної підготовки учнів не виправдали себе; незадоволення батьків масовим запровадженням виробничого навчання [14, с. 172–173].

Утім учасники та творці шкільної реформи 1956–1964 рр. у своїх працях (І.К.Білодід. На шляху перебудови школи, 1959; К.Ф.Присяжнюк. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні, 1966 та ін.) уже висвітлювали не тільки керівну роль комуністичної партії в розвитку освіти, зміст урядового законодавства, а й хід реформи. Водночас вони звертали увагу на реалії школи, апелюючи до громадсько-педагогічної думки [10; 65]. Зазначені праці включасмо до джерельної бази дисертації.

Вагомим доробком радянської історіографії став підручник М.С.Гриценка «Історія педагогіки» (1973), який детально не аналізуємо, оскільки автор узагальнив характеристики розвитку шкільної освіти в Україні як складової радянської системи шкільної освіти у попередніх працях [21].

Отже, у наведених наукових розвідках радянської доби, написаних на засадах марксистсько-ленінської методології, певною чином висвітлюються ті чи інші шкільні реформи (або окремі складові) в ракурсі гіпертрофованого звеличування успіхів радянської влади у галузі освіти. У них зовсім не розкриваються ідеї українських освітян стосовно урядової освітньої політики, побудови системи освіти на національних засадах; процеси українізації і русифікації шкільної освіти як складових урядових реформ; критично і необ'єктивно оцінюються національно спрямовані реформи; діяльність керівних органів освіти в Україні тощо. Однак вони мають певну наукову цінність, оскільки містять значний фактичний матеріал, зокрема про зростання мережі навчальних закладів, охоплення учнів освітою, зміст навчальних планів, програм, організацію навчально-виховного процесу тощо.

Проголошена реформа загальноосвітньої і професійної школи 1984 р. спричинила появу низки праць, присвячених її теоретичним засадам, стратегічним завданням, напрямам і ходу (Ю.К.Бабанський. Реформа школи (задачи, содержание, научно-теоретическое значение), 1984;

М.В. Фоменко. Идеи реформы воплотить в жизнь, **1985** та ін.) [6; 87]. У руслі «горбачовської» перебудови у працях ініціаторів та учасників демократичних змін у шкільній освіті другої половини **80-х** років (С.У. Гончаренко. Науково-технічний прогрес і вдосконалення змісту середньої освіти в процесі здійснення реформи школи, **1985**; Школа на путях реформи (упорядник Н.Є. (ініціали російською мовою – Л.Б.) Чухрій), **1986**; М.Ф. Кучернюк. Трудові колективи і реформа школи, **1989** та ін.) спостерігалося превалювання об'єктивного висвітлення проблеми над ідеологічним нашаруванням [19; 97; 44]. Варто наголосити також, що саме в **1988** р. журнал «Советская педагогика» публікує статтю В.О. Сухомлинського «К вопросу об организации школ-интернатов», написану ще в **1956** р., та його лист М.С. Хрущову, датований у **1958** р., які не були опубліковані за життя педагога, бо містили критичні оцінки щодо урядової освітньої політики, прогнозованих змін Законом про школу **1958** р. [82; 83]. Наведені праці розглядаємо як джерела, спираючись на них у написанні відповідного розділу дисертації.

Отже, протягом **50–80-х** років не було створено узагальнюючої праці про розвиток шкільної освіти в Україні у контексті реформ. Загалом у наукових розвідках радянської доби, за відсутності інтелектуальної свободи, реформування шкільної освіти об'єктивно не аналізувалося з кількох причин. По-перше, будьякі прояви боротьби за створення національної системи освіти вважалися буржуазно-націоналістичними, тому й було вилучено з науково-освітнього простору національно спрямовані демократичні проекти реформування шкільної освіти; спотворено і перекреслено здобутки реформи періоду діяльності українських урядів (**1917–1920**), радянської національно спрямованої реформи **20-х** років ХХ ст.; охарактеризовано контрреформу **30–50-х** років як переможну й успішну реформу, перебільшено її здобутки, хоча деякі з них заперечувати не можна (збільшення мережі шкіл, кількості учнів, забезпечення бази для переходу до загальної семирічної освіти та ін.) тощо. По-друге, висвітлення процесу реформування освітньої галузі передбачало критичний аналіз освітньої політики урядів, що не відповідало традиціям радянської системи. Саме тому до надбань реформ у контексті прославлення ролі КПРС віднесено такі негативні тенденції, як централізація в управлінні, регламентація, уніфікація, ідеологізація, русифікація, радянська навчально-виховного процесу, змісту освіти та ін.

У радянську добу українська історіографія розвивалася за межами України,

зокрема в країнах Європи та Америки. У контексті загального висвітлення розвитку освіти в Україні певною мірою досліджуваної проблеми торкалися науковці української діаспори (Л. Білецький, Г. Ващенко, Г. Васькович, Д. Дорошенко, І. Розгін, І. Коляска, І. Крилов, С. Сірополко, Д. Сокульський, Ю. Шерех та ін.) [8; 9; 17; 18; 37; 39; 76; 78]. До речі, їхні праці стали доступними для українських науковців лише після проголошення незалежної Української держави.

Розпочнемо з аналізу ґрунтовної праці С.О. Сірополка «Історія освіти в Україні», яка побачила світ у Львові **1937** р. (перевидана у **2001** р.), де він висвітлив розвиток освітньої галузі в Україні з Х ст. до кінця **20-х** років ХХ ст. Учений загалом не розкриває реформаторської діяльності Міністерства народної освіти Російської імперії на початку ХХ ст., проте намагається показати громадсько-педагогічний рух за створення української школи в Державній думі, на різних освітянських з'їздах; називає деякі зміни в шкільній освіті на державному рівні; позитивно оцінює діяльність міністра П.М. Ігнат'єва, наводить деякі громадські проекти щодо реформування освіти тощо. Він поклав в основу розкриття змін в освіті розроблену ним періодизацію «революційної доби **1917–1920** рр.» (І період – перебування при владі влади Тимчасового російського уряду (**8** березня–**10** червня **1917** р.; II – від I Універсалу Центральної Ради до утворення Гетьманату (**10** червня **1917** – **30** квітня **1918** р.); III – правління гетьмана П. Скоропадського (**30** квітня – **15** грудня **1918** р.); IV – доба Директорії відновленої Української Народної Республіки (від лютого **1919** р. – до кінця листопада **1920** р.); висвітлив діяльність керівних органів освіти доби УНР (**1917–1920**); коротко проаналізував процесуальні аспекти створення основних законодавчих документів та їхній зміст.

С.О. Сірополко, проінформувавши про створену в **20-х** роках Наркомосом УСРР систему освіти, в основу якої лягли ідеї його керівників Г.Ф. Гринька та Я.П. Ряппо, оцінив її як нижчу з погляду педагогіки порівняно з російською системою. Але, на його думку, цей факт у позитивному плані свідчить про незалежність Наркомосу УСРР від уряду радянської Росії. Вагомим добробком праці є розкриття етапів, наслідків процесу українізації з **1917** р. до кінця **20-х** років [228]. Загалом вона є надзвичайно цінною насамперед тому, що автор на засадах об'єктивності, системно-хронологічного підходу, у руслі становлення державності послідовно висвітлив розвиток освіти в Україні.

Д. Сокульський і С. Сірополко у брошурі «Проект єдиної школи в Україні» (**1938**)

об'єктивно описують історію створення, визначають окремі структурні частини, аналізують навчальні програми з деяких предметів Проекту єдиної школи в Україні [78].

Л. Білецький та І. Герасимович у статті «Українська Народна Республіка», опублікованій в «Енциклопедії українознавства» (1949), узагальнено характеризують План єдиної школи та основні засади нової шкільної системи освіти, здобутки українських урядів у створенні національної системи й зазначають, що їхня освітня політика в принципі була схожою [9]. Л. Білецький, Г. Ващенко, Д. Дорошенко, І. Розгін та Ю. Шерех у статті «Освіта і шкільництво під советами» (1949) об'єктивно оцінюють перетворення 20-х років ХХ ст., а створену систему шкільної освіти як відмінну від системи РСФРР і відносно демократичну; визначають тенденції освітніх змін 30-х років в добу «сталінської лінії»: русифікація, уніфікація, політизація, воєнізація [8]. Наведені статті мають здебільшого інформативний характер, вони не містять ґрунтовного наукового аналізу.

І. Крилов у монографії «Система освіти в Україні (1917–1930)» (1956) розкриває боротьбу української громадськості, зокрема українських депутатів у російському державному органі – Державній думі, за створення української школи. Автор об'єктивно показує процесуальні аспекти «шкільного будівництва в Україні» 1917–1920 рр. та його наслідки; наводить постанови першого і другого вчительських з'їздів як перші документи реформи; висвітлює основні засади Проекту єдиної школи; інформує про схему розвитку освіти Г.Ф.Гринька тощо. Наведена праця не втрачає наукового значення й нині, оскільки написана на першоджерелах. Однак у ній превалює фактичний матеріал у вигляді цитат [39].

Педагог Г.Г.Ващенко у праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957), передбачаючи розпад СРСР, прогнозував утворення незалежної Української держави й побудову національної освіти. Він критично проаналізував русифікаторську політику російського самодержавства в галузі освіти; визначив здобутки і прорахунки українських освітян у період визвольних змагань. Зокрема, учений зазначив, що «за три-чотири роки свого існування, система освіти, розбудована українськими педагогами, цілком виправдала себе. Приходиться пожаліти, що більшовики злочинно обірвали її існування і зліквідували багатьох видатних українських педагогів. Бажано, щоб цей досвід української школи не загинув марно; щоб він був ґрунтовно досліджений і використаний як одна з важливих основ при розбудові системи освіти в самостійній Україні». Деяко категоричною є його оцінка освітніх перетворень у 20-х роках. Так, народних

комісарів освіти Г.Ф.Гринька, М.О.Скрипника, О.Я.Шумського він характеризує як «ставлеників і виступників більшовицької Москви» і доводить таку думку: «... про існування якогось українського ренесансу в галузі освіти і виховання молоді в двадцятих роках цього століття не може бути й мови» [18, с. 19, с. 22, с. 24]. Характеризуючи єдину систему освіти, яка діяла з 1930 р. в СРСР, Г.Г.Ващенко визначає основні вади (тоталітаризм, суперечність і облудність, класовий принцип, кастовість, перекручення історії та ін.) радянської освітньої політики, які треба подолати в ході будівництва національної системи освіти в Україні. Водночас він наголошує і на позитивному аспекті – велика увага більшовиків до справи освіти та виховання молоді, розробки теоретичних питань педагогіки. На основі аналізу попередніх освітніх змін учений формулює засади майбутньої української освітньої системи: християнська ідеологія; наукові розробки теоретичної педагогіки (педологічні дослідження); видавання підручників і літератури для дітей; турбота про дитину має розпочинатися з народження; співпраця навчальних закладів з родиною; національне виховання; школа має бути двоступеневою (початкова школа для дітей 6–14 років, середня школа для учнів 14–18 років: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна, медична школа); громадсько-державне керівництво освітою тощо [18, с. 26–31, с. 36–48].

І.В.Коляска в монографії «Освіта в радянській Україні» (1970), спираючись лише на опубліковані джерела, розглядає освітні перетворення в «хрущовську» добу в УРСР під кутом зору глибокої, системної русифікації радянським урядом української освіти [37]. З одного боку, в такому ракурсі означена проблема за радянських часів не порушувалася, і нині вона є недослідженою. Але з іншого боку, вважаємо такий підхід до висвітлення розвитку освіти в радянську добу однобічним.

Професор Українського вільного університету (м. Мюнхен) Г. Васюкович у праці «Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.)» (1996) проаналізував стан освіти на українських землях в умовах імперської доби, боротьбу українців за створення національної системи освіти на поч. ХХ ст., освітню політику українських урядів в період УНР (основоположні освітні документи – Проект єдиної школи, План управління освітою в Україні та ін.), Проект української радянської системи освіти Г.Ф.Гринька тощо в контексті впливу на ідеї українських педагогів та освітніх діячів зарубіжної педагогіки, зокрема німецького педагога Г. Кершенштайнера [17]. Ця праця і нині є оригінальною та актуальною.

У цілому праці науковців української діаспори ґрунтуються на вузькій джерельній базі, тому містять хронологічні неточності, характеризуються описовістю, акцентуванням уваги насамперед на суспільно-політичних аспектах реформування, перебільшенням досягнень українських урядів у творенні національної системи освіти, переважно критичними оцінками освіти радянської доби. Проте ці праці є цінними, оскільки містять незаангажовані судження про ті чи інші перетворення у шкільній освіті України, допомагають відтворити їхню наступність, чого не могли здійснити радянські вчені.

І лише на початку 90-х років (VI етап) у контексті національного відродження, проголошення суверенної Української держави з'явилися праці, автори яких змогли об'єктивно осмислювати історію розвитку освіти в Україні та громадсько-педагогічний рух за її оновлення. Проблему впливу реформаторських процесів на розвиток шкільної освіти в Україні на початку ХХ ст. побіжно розглянули в нарисах «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.)» М.Д. Ярмаченко, С.У. Гончаренко, Н.П. Калениченко та ін. (1991). Тут названо документи, що визначили напрями реформування шкільної освіти, проте їх змісту й дискусій навколо них не розкрито. Вчені намагалися надати перевагу висвітленню розвитку національної шкільної освіти, проте ще не відійшли від методології попередніх часів (поширення марксизму, перебільшення ролі революційної демократії тощо) [67].

З 90-х років ХХ і на початку ХХІ ст. поступово відроджується українська історико-педагогічна історіографія. У цей час з'явилися праці (статті, посібники, дисертації тощо) українських учених, де в межах сучасної історико-педагогічної парадигми в контексті різноманітних проблем побіжно згадуються ті чи інші освітні реформи, урядові освітні документи, а саме: *розвиток української національної школи* (Г.Г. Філіпчук. Розвиток національної школи в умовах багатонаціонального регіону, 1991; В.К. Майборода, С.В. Майборода. Національні школи України: історія, розвиток, уроки, 1992; С.М. Філоненко. Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр., 1996; М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці, 1997; Б.М. Ступарик. Національна школа: витоки, становлення: Навчально-методичний посібник, 1998; Л.В. Потапова. Розвиток національної школи в Україні (1917–1933 рр.), 1998); *розвиток освіти і педагогічної науки в Україні* (О.І. Пометун. Школьное историческое образование: пути развития и проблемы, 1995;

М.Д. Ярмаченко. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність, 2001; Н.М. Гупан. Українська історіографія історії педагогіки, 2002; О.В. Адаменко. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950–2000 рр.), 2006; А.А. Сбруєва, М.Ю. Рісіна. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах, 2000; В.С. Курило. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті, 2000; О.В. Попова. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст., 2001; О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. Історія української школи і педагогіки, 2003; О.В. Сухомлинська. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру, 2003; Н.А. Калініченко. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ–ХХ століття, 2007); *педагогічна преса про реформування школи й освіти в Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.)* (І.В. Зайченко. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.), 2002); *реформування змісту шкільної освіти* (М.Я. Антоненко. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В.О. Сухомлинського, 2002; О.Я. Савченко. Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності, 2002; Я.П. Кодлюк. Підручник для початкової школи: теорія і практика, 2004); *роль міністрів освіти в реформуванні школи в період діяльності українських урядів (1917–1920) та в радянську добу (1919–1943)* (І.Л. Лікарчук. Міністри освіти України, 2002); *внесок вітчизняних педагогів у розвиток української освіти на різних етапах її розвитку* (Л.Д. Березівська, Н.П. Дічек, Л.В. Пироженко, Н.С. Побірченко, Т.О. Самоплавська, О.В. Сухомлинська. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.), 2003; Н.Б. Антоненко, Л.Д. Березівська, Н.П. Дічек, Л.В. Пироженко, Н.С. Побірченко, Т.О. Самоплавська, О.В. Сухомлинська та ін. Українська педагогіка в персоналіях, за ред. О.В. Сухомлинської, 2005; Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори / Упор., науковий редактор Л.Д. Березівська, 2006) [86; 50; 56; 41; 80; 64; 61; 99; 25; 3; 75; 43; 62; 49; 81; 34; 30; 5; 73; 36; 47; 51; 85; 89]. Підкреслимо, що в жодній із наведених праць освітні реформи не виступають предметом спеціального дослідження, а є лише контекстом тих чи інших педагогічних процесів, освітніх явищ тощо.

На особливу увагу заслуговує монографія О.І. Пометун «Школьное историческое образование: пути развития и проблемы» (1995), де вчена системно висвітлює історію, досвід, основні тенденції розвитку змісту, форм, методів викладання, спроби реформування шкільної історичної освіти на різних етапах розвитку української школи. У ракурсі нашого дослідження цінними є

оцінки, які вона дає тим чи іншим шкільним реформам, певним освітнім законодавчим документам. Наприклад, «Проект єдиної школи на Україні» (1919), де втілювалася загальна концепція національної української школи, О.І. Пометун називає громадянським подвигом українських педагогів в умовах громадянської війни та політичної нестабільності; 1923–1930 рр. характеризує як рішучу спробу органів народної освіти в Україні створити нову відмінну від дореволюційної школу; реформування 30-х років розглядає як таке, що повністю перекреслило нагромаджений українською школою досвід 20-х років тощо [61, с. 45; с. 84; с. 88; с. 112].

Серед наведених праць привертає увагу написаний С.М. Філоненком розділ «Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр.» до навчального посібника «Нариси історії українського шкільництва (1905–1933)», де вчений, використавши раніше заборонені джерела, об'єктивно охарактеризував діяльність українських урядів щодо реформування освіти в Україні тощо [56]. Однак цілісно й системно проблема реформування шкільної освіти в Україні в 1905–1933 рр. не розглядалася.

Організаційні основи реформи шкільної освіти періоду УНР (1917–1920) на основі маловідомих і невідомих архівних джерел розкрили М.Г. Кукурудзяк та М.М. Собчинська у відповідному параграфі монографії «З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці» (1997) [41]. Ця праця характеризується переважанням описово-фактологічного викладу над аналітичним. Але потрібно віддати належне, що це перша історико-педагогічна розвідка, присвячена безпосередньо розвитку української школи в 1917–1920 рр.

Вагомим внеском в історико-педагогічну науку є праця О.В. Сухомлинської «Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру» (2003), де крізь призму розробленої періодизації української педагогічної думки визначено тенденції розвитку шкільної освіти в Україні на різних етапах її розвитку. Це дослідження сприяло об'єктивному оцінюванню тих чи інших реформ, розробці періодизації процесу реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. [81, с. 47–66].

Спрямовуючою та визначальною для оцінювання освітніх реформ радянської доби є стаття О.Я. Савченко «Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності» (2002), де визначено ідеологічні та педагогічні передумови відбору змісту освіти [73, с. 213].

Підбиваючи підсумок, наголосимо, що історико-педагогічна історіографія не містить

цілісної, комплексної і системної праці про реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. Окрім суто історико-педагогічної історіографії, ми звернулися до праць, дотичних до нашої проблеми, з інших наукових галузей для порівняння та оцінювання і схарактеризуємо їх лише оглядово.

Історіософський аналіз розвитку вітчизняної освіти в Україні у ХХ ст. здійснив доктор філософських наук В.О. Огнев'юк у монографії «Осягнення освіти: Підсумки ХХ століття» (2003) [59]. Зокрема, учений, висвітлюючи тенденції та закономірності становлення національної системи освіти, називає деякі реформи (реформа системи освіти в 1915–1916 рр.; спроби реформування освітньої галузі 1984 р., 1987–1988 рр.), характеризує альтернативні проекти реформи (Проект української школи (1913) Я.Ф. Чепіги), основоположне освітнє законодавство (Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», 1959 та ін.) тощо. Для нас є важливими оцінки автором освітніх перетворень, зокрема радянської доби.

Заслужують на увагу дисертації сучасних українських істориків, де вони розкривають з позицій сучасної історичної науки проблеми розвитку освітньої галузі в Україні, а саме: *українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917)* – О.І. Білокінь. *Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917), 2001* [11], *реформа української школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920)* – Н.Ю. Ротар. *Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.), 1996* [69]; О.П. Машевський. *Політика уряду гетьмана П. Скороподського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень–грудень 1918 року), 1997* [52]; А.М. Пижик. *Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918–1920 рр.), 1998* [60]; Ю.В. Телячий. *Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект, 2000* [84]; *становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки* – В.В. Липинський. *Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки, 2001* [46]. В.Л. Борисов. *Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр., 2003* [15]; *загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.)* – Н.Г. Красножон. *Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.), 2002* [38] та ін.; *загальноосвітня школа в умовах національного відродження (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.): історико-політичний аспект* –

Л.В. Кузнецова. Загальноосвітня школа України. Кінець 80-х – початок 90-х років (історико-політичний аспект), 1993) [40].

Так, Ю.В. Телячий розкрив історичні закономірності, організаційні основи реформи школи та проаналізував суть нової освітньої політики урядів, механізми її здійснення в досліджуваній період. Особливу увагу він зосередив на висвітленні таких проблем: розробка основ реформи шкільної освіти; реорганізація управління освітою. Оскільки на українських землях у передреволюційний період не було загальноосвітньої школи й лише в багатьох проєктах порушувалося питання про її створення, на нашу думку, правомірно вести мову про реформу шкільної освіти. В.Л. Борисов сконцентрував увагу на вивченні впливу соціально-економічних, політичних та національно-культурних процесів на становлення та розвиток загальноосвітніх навчальних закладів України у 20-х початку 30-х років ХХ ст., ґрунтовно показав зміст, хід і наслідки процесу українізації освіти. Л.В. Кузнецова провела історико-політичне дослідження розвитку загальноосвітньої школи, обґрунтувала політичні передумови становлення національної освітньої системи як складової діяльності громадсько-політичних організацій та державних органів, визначила її результати в умовах національного відродження України наприкінці 80-х-на початку 90-х років ХХ ст. та уроки для сьогодення [84; 15; 40].

Привертає увагу дисертація історика В.В. Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки», яка характеризується системністю, широкомасштабністю охоплення різних аспектів розвитку освіти в Україні в досліджуваній період. Учений розглядає створену Наркомосом УСРР систему освіти у 20-х роках як цілісний комплекс, складовими якого були концепція і модель освіти, загальна і професійна освіта, система фінансування, мережа і структура навчальних закладів тощо. Він на основі широкої архівної бази з позицій історичної науки довів, що «у 20-ті роки в Україні була побудована власна ефективна, економічно доцільна, соціально спрямована освітня система», яка водночас «була максималь-но заповнізована, діяла в умовах жорсткого обмеження демократії та репресій, вузьокласового підходу замість загальнолюдського». Проте в такій вичерпній дисертаційній роботі не бачимо періодизації, тенденцій освітніх змін на кожному з періодів [46, с. 16].

У цілому наведені історичні праці містять багату і різноманітну джерельну базу, вирізняються ґрунтовністю висвітлення історіографії, суспільно-політичних та соціально-економічних аспектів розвитку

шкільної освіти в Україні. Проте вони присвячені лише окремим аспектам реформування шкільної освіти в Україні, деяким його періодам і не містять комплексного та системного аналізу організаційно-педагогічних засад реформування в досліджуваних нами хронологічних межах.

Українські дослідники у сфері державного управління висвітлювали становлення і розвиток системи державних органів управління освітою (Генеральний Секретаріат освіти, Наркомос УРСР) в Україні у 1917–1941 рр. (Н.В. Самандас. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.), 2001); освітню політику, основні тенденції та особливості, періодизацію розвитку державного управління освітою в Україні у 1946–2001 рр. (О.В. Жабенко. Особливості й тенденції державного управління освітою в Україні (1946–2001 рр.), 2003); розвиток системи управління освітою в Україні на різних етапах суспільно-політичного розвитку в ХХ столітті (Л.А. Шульга, 2005) [74; 29; 98].

Відзначаючи доробок науковців у галузі філософії, історичної науки, державного управління, вважаємо, що їхні праці передусім збагатили історіографію відповідних наук, а для історії педагогіки є цінними з фактологічного погляду зору та порівняння під час оцінювання тих чи інших освітніх перетворень.

У контексті досліджуваної проблеми звернемося до сучасної російської історіографії. Варто назвати праці (монографії, брошури, статті) російських учених, де вони аналізують реформування шкільної освіти в Росії (В.М. Липник. Школьные реформы в России: Очерк истории, 2000; Л.И. Анайкина. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФРР (1922–1991), 2001 та ін.) [48; 4]. Цікавими, з погляду нашого дослідження, є дисертації, присвячені таким проблемам: *сучасна реформа в Російській Федерації* (Э.Д. Днепров. Современная реформа образования в России: исторические предпосылки, теоретические основания, этапы подготовки и реализация, 1994) [28]; *реформа середньої загальноосвітньої школи Міністерством народної освіти в Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.* (Е.В. Купинская. Проблемы реформы средней общеобразовательной школы в деятельности Министерства народного просвещения России в конце ХІХ – начале ХХ в., 1999) [42]; *системно-концептуальний аналіз реформ загальної і середньої освіти в Росії та Республіці Татарстан* (Р.В. Шакиров. Системно-концептуальный анализ реформ общего и среднего образования в России в ХХ веке, 1997) [95]; *історико-педагогічні умови становлення і розвитку загальноосвітньої школи в Росії (на матеріалах ре-*

форм 60-х років XIX ст. і 30-х рр. XX ст.) (А.В. Морозов. Историко-педагогические условия становления и развития общеобразовательной школы в России (На материалах реформ 60-х гг. XIX в. и 30-х гг. XX в.), 2001) [53] та ін.

Першість у дослідженні реформування шкільної освіти як комплексної проблеми належить Е.Д. Днепрову. Схарактеризувавши реформування освіти в Росії протягом XIX – на початку XX ст., він визначив три «крупних реформи» (1804 р., 1864 р., 1918 р.), які, спираючись на основоположні ідеї свого часу, створили нову концепцію, нову парадигму освіти, кардинально змінили школу (мету, цінності, внутрішній устрій) у Росії. Проаналізувавши реформи, учений сформулював головні уроки або закономірності їхньої підготовки та реалізації, а також, здійснивши ретроспективно-оглядовий екскурс реформ XIX ст. – 1984 р., у контексті історичного досвіду реформування ґрунтовно проаналізував освітні перетворення 1985 р. – початку 90-х років XX ст. в Росії [28].

О.В. Купинська у кандидатській дисертації розглянула діяльність Міністерства народної освіти щодо розробки проектів середньої школи і створення єдиної загальноосвітньої школи шляхом залучення широких кіл громадськості в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед розмаїття проектів реформ вона виділила як демократичні створені за часів керування міністерством М.П. Боголеповим, П.С. Ванновським та П.М. Ігнат'євим. В.Н. Ліпник у монографії здійснила ретроспективний огляд реформ школи в Росії з XIV ст. (початок зміцнення Московського князівства) до 90-х років. Л.І. Анайкіна розкрила партійно-державну політику в сфері освіти РРФСР протягом 1922–1991 рр., більшою мірою звертаючи увагу на процесуальні аспекти проблеми. У порівняльно-зіставному аспекті А.В. Морозов у кандидатській дисертації висвітлив основні принципи реформування загальноосвітньої школи в Росії у 60-х роках XIX ст. і 30-х роках XX ст., його результати та значення для нинішнього розвитку системи загальної освіти в Російській Федерації [42; 48; 4; 53].

Справді системно-концептуальною є докторська дисертація Р.В. Шакірова, де вчений з'ясував зміст, мету і принципи реформ загальної середньої освіти, а також умови, форми й методи їхньої реалізації в Росії та Республіці Татарстан протягом XX ст. Проте дисертація характеризується відсутністю історіографічного аналізу проблеми, нерівномірністю в підходах до висвітлення тих чи інших реформ. Так, в одному параграфі вчений показує наступність шкільних реформ 1915–1916 рр. та 1918–1919 рр., в іншому – лише напрями реформи 20-х років; детально розкриває державну освітню політику 30-х років,

проте узагальнено – реформування школи 50–80-х років тощо [95].

Отже, російські вчені вивчають реформування освітньої галузі в Росії, висвітлюючи вплив основоположного законодавства на розвиток російської освіти. Проте в наведених працях не розглядаються такі аспекти досліджуваної проблеми, як вплив загальноімперських реформ на розвиток освіти та реалізація загальносоюзних реформ в Україні; думки української педагогічної громадськості про ті чи інші реформи; роль українських керівних органів освіти, громадсько-педагогічного руху в реформуванні шкільної освіти; національно спрямовані реформи 1917–1920 рр. та 1920-х років – 1930 р., реформування освіти на національних засадах другої половини 80-х – 1991 року. Однак аналізовані праці російських учених є важливими для нашого дослідження з погляду фактологічного матеріалу, виявлення оцінок щодо тих чи інших освітніх змін, теоретичних підходів до вивчення реформаторських процесів.

Історіографічний аналіз літератури з теми дослідження за групами (історико-педагогічна історіографія – українська, українська діаспорна, радянська, сучасна російська; історіографія інших наук) дав підстави зробити висновок проте, що нині в українській та зарубіжній історіографії немає узагальнюючої праці про реформування шкільної освіти в Україні в досліджуваних нами хронологічних межах крім нашої монографії «Реформування шкільної освіти в Україні у XX ст.» (2008) [7]. У монографії ми на основі архівних та опублікованих джерел розкрили економічні, суспільно-політичні, а особливо – педагогічні причини, процесуальні аспекти, принципи і цілі, напрями, результати та наслідки реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. Зазначимо, що проведене дослідження не претендує на висвітлення усіх аспектів проблеми реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. Передусім, на нашу думку, кожний період реформування вітчизняної шкільної освіти, відповідно до розробленої нами періодизації, може бути предметом окремого історико-педагогічного дослідження. А також можуть вивчатися такі питання: реформування змісту шкільної освіти, системи управління освітою; підготовка вчителя до здійснення перетворень шкільної освіти; реалізація тих чи інших реформ у певних регіонах України; вплив зарубіжного досвіду на перебіг вітчизняних реформаторських освітніх процесів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927–1928 р. / М. Авдієнко // Рад. освіта. – 1928. – № 10. – С. 15–26.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

2. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні / М.О. Авдієнко. – Х.: ЦСУ, 1927. – 101 с.
3. Адаменко О.В. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950–2000 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О.В. Адаменко – Луганськ, 2006. – 44 с.
4. Анайкина Л.И. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФСР (1922–1991): моногр. / Л.И. Анайкина. – М.: В. Секачев, 2001. – 304 с. – Библиогр.: с. 267–304.
5. Антоненко М.Я. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В.О. Сухомлинського / М.Я. Антоненко // Психол.-пед. проблеми сіл. шк.: зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / редкол. Н.С. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. світ, 2002. – Вип. 5. – С. 238–256.
6. Бабанський Ю.К. Реформа школи (задачи, содержание, научно-теоретическое значение) / Ю.К. Бабанський. – М.: Общество «Знание» РСФСР, 1984. – 48 с.
7. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія / Л.Д. Березівська – К.: Богданова А.М., 2008. – 406 с.
8. Білецький Л. Освіта і шкільництво під Соведами / Л. Білецький, Г. Ващенко, Д. Дорошенко, І. Розгін, Ю. Шерех // Енциклопедія українознавства: заг. частина: ротапринтне вид. 1949 р. – Перевид. в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історіографії. – К.: А.Т. «Книга», 1995. – Т. 1. – С. 934–942.
9. Білецький Л. Українська Народна Республіка / Л. Білецький, І. Герасимович // Енциклопедія українознавства: заг. ч.: ротапринтне вид. 1949 р. – Перевид. в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історіографії. – К.: НАН України. – К.: А.Т. «Книга». – Т. 1. – С. 933–934.
10. Білодід І.К. На шляху перебудови школи / І.К. Білодід. – К.: Рад. шк., 1959. – 81 с.
11. Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917): дис. ... кандидата іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Білокінь Олена Іванівна. – Х., 2001. – 221 с.
12. Блонский П. П. Как мыслить среднюю школу / П. П. Блонский // Вестн. воспитания. – 1916. – № 9. – С. 1–46.
13. Бондар А.Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади / А.Д. Бондар // Укр. іст. журн. – 1967. – № 11. – С. 23–33.
14. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во. Київ. ун-ту, 1968. – 226 с.
15. Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: дис. ...кандидата іст. наук: 07.00.01 / Борисов Владислав Леонідович. – Дніпропетровськ, 2003. – 190 с.
16. Бухало С. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Укр. держ. вид-во, 1945. – 15 с.
17. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.
18. Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен: Центр. комітет СУМ, 1957. – 48 с.
19. Гончаренко С.У. Науково-технічний прогрес і вдосконалення змісту середньої освіти в процесі здійснення реформи школи / С.У. Гончаренко // Рад. шк. – 1985. – № 1. – С. 63–69.
20. Гринько Г. Соціальне виховання дітей / Г. Гринько // Порадник по соц. вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1921. – Вип. 1. – С. 5–23.
21. Гриценко М.С. Історія педагогіки : навч. посіб. / М.С. Гриценко. – К.: Вища шк., 1973. – 447 с.
22. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М.С. Гриценко. – К.: Рад. шк., 1966. – 230 с.
23. Гриценко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / М.М. Гриценко. – К.: Рад. шк., 1948. – 76 с.
24. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М.М. Гриценко // Розвиток нар. освіти і пед. науки в Укр. РСР 1917–1957: наук. зап. Сер. Педагогіка. – К.: Рад. шк., 1957. – Т. 4. – С. 5–135.
25. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. – К.: «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
26. Демков М. Педагогіка, ее современное положение и предстоящие задачи / М. Демков // Журнал Министерства народного просвещения (далі ЖМНП). – 1910. – № 1. – С. 81–102.
27. Десятилетний юбилей школьной реформы // Вестн. воспитания. – 1909. – № 4. – С. 71.
28. Днепров Э.Д. Современная реформа образования в России: исторические предпосылки, теоретические основания, этапы подготовки и реализация: автореф. дис. на соискание научной степени доктора пед.

- наук: спец. **13.00.01** «Общая педагогика» / Э.Д. Днепров. – СПб., **1994**. – **88** с.
29. Жабенко О.В. Особливості й тенденції державного управління освітою в Україні (1946–2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з державного управління: спец. **25.00.01** «Теорія та історія державного управління» / О.В. Жабенко. – К., **2003**. – **20** с.
 30. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / за ред. М.Д. Ярмаченка. – Львів, **2002**. – **344** с.
 31. Звягинцев Е. Министерские проекты о народных школах / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – **1906**. – № 5. – С. **123–140**.
 32. Зільберштейн В.І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В.І. Зільберштейн, В.О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967): республік. наук.-метод. зб. Сер. Педагогіка. – **1968**. – Вип. 5. – С. **57–67**.
 33. Іваниця Г.М. На порозі нової школи / Г.М. Іваниця // ВУШ. – **1918–1919**. – № 6/7. – С. **92–98**.
 34. Калініченко Н.А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ–ХХ століття: моногр. / Н.А. Калініченко. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», **2007**. – **744** с.
 35. Каптерев П.Ф. Современные задачи народного образования в России / П.Ф. Каптерев. – М.: Изд. журн. «Народный учитель», **1913**. – **80** с.
 36. Кодлюк Я. Підручник для початкової школи: теорія і практика / Я. Кодлюк. – Тернопіль: Підруч. і посіб., **2004**. – **228** с.
 37. Коляска І.В. Освіта в радянській Україні / І.В. Коляска. – Торонто, **1970**. – **246** с.
 38. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. **07.00.01** «Історія України» / Н.Г. Красножон. – К., **2002**. – **17** с.
 39. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930) / І. Крилов. – Мюнхен, **1956**. – **95** с.
 40. Кузнецова Л.В. Загальноосвітня школа України. Кінець 80-х-початок 90-х років (історико-політичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец **07.00.01** «Історія України» / Л. В. Кузнецова. – К., **1993**. – **25** с.
 41. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, **1997**. – **175** с.
 42. Купинская Е.В. Проблемы реформы средней общеобразовательной школы в деятельности Министерства народного просвещения России в конце ХІХ – начале ХХ в.: дис. ...кандидата пед. наук: **13.00.01** / Купинская Елена Викторовна. – М., **1999**. – **159** с.
 43. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В.С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, **2000**. – **460** с.
 44. Кучернюк М.Ф. Трудові колективи і реформа школи / М.Ф. Кучернюк. – К.: Т-во «Знання» УРСР, **1989**. – **48** с.
 45. Лебединцев К. Демократизація школи та інтереси культури / К. Лебединцев // ВУШ. – **1919–1920**. – № 4/5. – С. **132–139**.
 46. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: дис. ...доктора іст. наук: **07.00.01** / Липинський Віталій Володимирович. – Донецьк, **2001**. – **393** с.
 47. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: [моногр.]: в 2-х т. – К.: Видавець Ешке О.М., **2002**. Т. 1.: **1917–1943** рр. – **328** с.
 48. Липник В.Н. Школьные реформы в России: очерк истории / В.Н. Липник. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, **2000**. – **83** с.
 49. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко; за ред. О.О. Любара. – К.: Т-во «Знання», КОО, **2003**. – **450** с.
 50. Майборода В.К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В.К. Майборода, С.В. Майборода // Рідна шк. – **1992**. – № 11/12. – С. **6–16**.
 51. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): хрестоматія / упоряд. Л.Д. Березівська [та ін.]. – К.: Наук. світ, **2003**. – **418** с.
 52. Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року): дис. ...кандидата іст. наук: **07.00.01** / Машевський Олег Петрович. – К., **1997**. – **209** с.
 53. Морозов А.В. Историко-педагогические условия становления и развития общеобразовательной школы в России: (На материалах реформ 60-х гг. ХІХ в. и 30-х гг. ХХ в.): дис. ... кандидата пед. наук: **13.00.01** / Морозов Антон Владиславович. – М., **2001**. – **165** с.
 54. Музиченко О. Реформа школи чи шкільна реформація? / О. Музиченко // ВУШ. – **1918–1919**. – № 4. – С. **203–207**.
 55. Музиченко О.Ф. Реформа школи чи

- шкільна реформація / О.Ф. Музиченко // ВУШ. – 1918–1919. – № 6/7. – С. 1–10.
56. Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933: навч. посіб. / О.В. Сухомлинська [та ін.]; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
57. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: (1917–1967): моногр. / А.Г. Бондар, О.Г. Дзевєрін, Б.С. Кобзар [та ін.]. – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
58. Науменко В. Проект реформи середньої школи / В. Науменко // Вестн. Европы. – 1916. – № 8. – С. 263–291.
59. Огнев'юк В.О. Осягнення освіти: Підсумки ХХ століття / В.О. Огнев'юк. – К.: Навч. книга, 2003. – 111 с.
60. Пижик А.М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918–1920 рр.): дис. ...кандидата іст. наук.: 07.00.01 / Пижик Андрій Миколайович. – К., 1998. – 196 с.
61. Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е.И. Пометун. – Луганск: Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. – 200 с.
62. Попова О.В. Развитие инновационных процессов у средних общеобразовательных учебных заведениях Украины в XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О.В. Попова. – Х., 2001. – 39 с.
63. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К.: Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. – 127 с.
64. Потапова Л.В. Развитие национальной школы в Украине (1917–1933 рр.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Потапова Лариса Володимирівна. – К., 1998. – 153 с.
65. Присяжнюк К.Ф. Новый этап в развитии радянської школи на Україні / К.Ф. Присяжнюк. – К.: Рад. шк., 1966. – 155 с.
66. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С.В. Рождественский. – Спб.: Изд. м-ва нар. просвещения, 1902. – 785 с.
67. Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні: (X – поч. ХХ ст.): нариси / редкол. М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко (заст. відп. ред.), С.У. Гончаренко [та ін.]. – К.: Рад. шк., 1991. – 384 с.
68. Роков Г. Организация управления средними учебными заведениями / Г. Роков // Вестн. воспитания. – 1908. – № 6. – С. 45–92.
69. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): дис. ...кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ротар Наталія Юріївна. – Чернівці, 1996. – 227 с.
70. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова // Світло. – 1913. – № 5. – С. 33–38.
71. Ряпшо Я. Система народного просвещения Украины: сб. материалов, ст. и докл. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1925. – 231 с.
72. Ряпшо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я.П. Ряпшо. – К.: Держ. видав-во України, 1927. – 126 с.
73. Савченко О.Я. Этапы реформирования змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності / О.Я. Савченко // Развитие педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України / АПН України. – Ч. 1. – Х.: «ОВС», 2002. – С. 210–227.
74. Самандас Н.В. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з державного управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Н.В. Самандас. – К., 2001. – 20 с.
75. Сбруева А.А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: навч. посіб. / А.А. Сбруева, М.Ю. Рисіна. – Суми: СумДПУ, 2000. – 208 с.
76. Сірополко Степан Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
77. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с.
78. Сокульський Дмитро. Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення нової системи українського виховання й навчання / Дмитро Сокульський. – Львів: Тов-во «Взаємна поміч українського вчителства», 1938. – 31 с.
79. Степанов С. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее десятилетие (1899–1905) / С. Степанов // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1907. – № 2. – С. 73–122.
80. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: навч.-метод. посіб. – К.: ІЗМН, 1998. – 336 с.
81. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
82. Сухомлинский В.А. В Центральный Комитет КПСС тов. Хрущеву Н.С. / В.А. Сухомлинский // Сов. педагогіка. – 1988. – № 3. – С. 97–102.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

83. Сухомлинский В.А. К вопросу об организации школ-интернатов / В.А. Сухомлинский // Сов. педагогика. – 1988. – № 12. – С. 82–88.
84. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Телячий Юрій Васильович. – К., 2000. – 209 с.
85. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2 кн. / за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. Кн. 1 – 624 с. Кн. 2 – 552 с.
86. Філіпчук Г.Г. Розвиток національної школи в умовах багатонаціонального регіону: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Філіпчук Георгій Георгійович. – К., 1991. – 166 с.
87. Фоменко М.В. Идеи реформы воплотить в жизнь / М.В. Фоменко // Реформе школы партийную заботу / сост. В.В. Усенко, В.И. Батышев, И.С. Бык. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 102 с.
88. Чарнолуцкий В.И. К школьной реформе / В.И. Чарнолуцкий. – М.: Типогр. т-ва И.Д. Сыгина, 1908. – 72 с.
89. Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори: навч. посіб. / упоряд., наук. ред. Л.Д. Березівська // Ін-т педагогіки АПН України. – Х.: ОВС, 2006. – 328 с.
90. Чепіга Я.Ф. Грунтовні принципи нормальної школи / Я.Ф. Чепіга // Світло. – 1911. – № 1. – С. 3–7.
91. Чепіга Я. Просвещенное невежество / Я. Чепіга // Укр. жизнь. – 1912. – № 9. – С. 92–94.
92. Чепіга Я. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе / Я. Чепіга // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 9–14.
93. Черкасенко С. Голос українських учителів / С. Черкасенко // Укр. жизнь. – 1912. – № 6. – С. 38–46.
94. Черкасенко С. Те, без чого не обійдешся / С. Черкасенко // Світло. – 1913. – № 2. – С. 3–5.
95. Шакиров Р.В. Системно-концептуальный анализ реформ общего и среднего образования в России в XX веке: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Шакиров Роберт Вафич. – Казань, 1997. – 282 с.
96. Шашло Т.М. Керівна роль Коміністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т.М. Шашло. – К.: Рад. шк., 1963. – 157 с.
97. Школа на путях реформи / сост. Н.Е. Чухрий. – Одесса: Маяк, 1986. – 120 с.
98. Шульга Л.А. Система управління освітою в Україні на різних етапах суспільно-політичного розвитку в XX столітті / Л.А. Шульга // Вісник НАДУ. – 2005. – Вип. 3. – С. 442–447.
99. Ярмаченко М.Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність / М.Д. Ярмаченко // Директор шк., ліцею, гімназії. – 2001. – № 3. – С. 18–42.